

Construcționismul social in realitati organizationale

Lect.univ.dr. **Camelia-Mihaela Cmeciu**
Universitatea Danubius din Galati
cmeciu.camelia@univ-danubius.ro

Abstract. This paper deals with two perspectives on social constructionism, namely the cognitive and the semio-pragmatic approaches. Starting from different theoretical background (Searle, 2000; Peirce, 1990; Lakoff, 1987; Fauconnier, Turner, 2002), we consider that language is a very important aspect that should be considered within social constructionism. Institutional facts have a performative aspect and they establish power relations within the process of shaping organizational realities. Subjectivity, that social constructivism is accused of, cannot be contested as long as human beings mould the systemic patterns according to the contexts they interact with.

Keywords: social constructivism, context, language, organizational practices.

„(...) [N]u este nimic mai periculos decât să ne imaginăm că limbajul este un proces paralel proceselor mentale [...]. Principala funcție a limbajului nu este de exprima gândirea sau de a reda procesele mentale, ci de a deveni un element pragmatic activ în comportamentul uman.”

(Bronisław Malinowski)

Ceea ce afirma antropologul Bronisław Malinowski în anul 1935 demonstrează importanța limbajului în procesul de construire a realității. Pornind de la premisa exprimată de Searle (2000), conform căreia limbajul este instituția socială fundamentală, ne propunem să analizăm construcționismul social dintr-o perspectivă semio-pragmatică și una cognitivă. Dacă psihologia tradițională interpretează limbajul drept instrumentul pasiv al gândurilor și emoțiilor noastre, construcționismul social apreciază limbajul pentru consecințele sale practice (Burr, 2003, p. 8).

Pentru a înțelege dinamica interacțiunii sociale pe care se axează construcționismul social, ni se pare relevantă dihotomia dintre competență și performanță din gramatica generativă (Chomsky, 1996, p. 50), care propune o schemă universală a

modului de structurare a enunțurilor. Dacă o competență este asociată cu limba internalizată („cunoașterea unei limbi de către un individ ca pe o anumită stare a minții, realizată în condițiile unui anumit aranjament al mecanismelor fizice”), *performanța* este corelată cu limba externalizată, redând folosirea limbii în cadrul interacțional și bazându-se pe atenție, percepție și memorie. În analiza construcționismului social, vom pleda pentru aspectul interdisciplinar al termenilor de competență și performanță, și nu pe caracterul universal al limbajului, promovat de gramatica generativă.

1. Elemente esențiale ale construcționismului social

Vom asocia cele două trăsături umane cu două concepte de bază în construcționismul social, și anume hărțile mentale și interacțiunea.

1.a. Hărțile mentale (Seca, 2008, p. 173), *spațiile mentale* (Fauconier & Turner, 2002) sau *structurile conceptuale* (Langacker, 1991; Jackendoff, 2007) activează competența și presupun construirea mentală a unui câmp de referință la simpla percepție a unui cuvânt. Orice construcție prin interacțiune se axează pe un raționament implicit care pornește de la obiecte cognitive puse în relație sistemică (Muchielli, 2002, p. 198, Searle, 2000, p. 40) și care se bazează pe *noduri afective prelogice* (nexus-uri – Rouquette, 2002, p. 60). În același cadru conceptual se înscrie teza Fundalului a lui Searle (2000, p. 109), definită ca „un set de capacități non-intenționale sau preintenționale care permit manifestarea stărilor intenționale ale funcțiilor”. Fundalul sau nodurile afective prelogice cristalizează valori sau contravalori, impun atașamentul sau repulsia, furnizând criterii de adeziune sau respingere. Toate aceste hărți mentale, sub diferitele forme lingvistice, demonstrează ceea ce enunța Jean Piaget (1932, 1978, citat în Seca, 2008, p. 41): ne formăm o concepție despre lume, judecată morală, spațiu și timp printr-o reprezentare cooperativă și negociată a regulilor.

În construcția realității prin interacțiune socială trebuie să se ia în calcul faptul că simpla interpretare a unui obiect dincolo de cuvânt presupune transformarea acestuia într-un semn. Charles Sanders Peirce menționează trei categorii care ne ajută să organizăm mental lumea în care trăim. O primă categorie este *primitatea* sau „modul de a fi a ceea ce este așa cum este, în mod pozitiv și fără referire la nimic altceva” (CP. 8.328). Această categorie include calități ale simțirii sau simple aparențe. Un exemplu ar fi negrul hainelor proeșteți. Atunci când percepem această culoare, nu ne

gândim la calitatea de negru ca ceva care ne aparține sau la ceva ce este atașat veșmintelor preoțești, ci ca la o simplă posibilitate pozitivă, fără legătură cu altceva. O a doua categorie este *secunditatea*: sau „modul de a fi a ceea ce este așa cum este în raport cu un secund, dar fără referire la vreun terț” (CP 8.328). Se manifestă prin acțiune, relație, reacție, cauzalitate, realitate, actualitate sau factualitate. Pentru Peirce, experiența efortului există doar prin opoziție, iar persoanele își construiesc realitatea prin opoziții binare. Dacă roba preotului este neagră, mental se realizează automat o distincție dihotomică între negru vs roșu sau orice altă culoare. A treia categorie este *terțitatea* sau „modul de a fi a ceea ce este așa cum este prin faptul că pune în relație reciprocă un secund și un terț” (CP 8.328). Se manifestă prin reprezentare, gândire, ordine și unitate. Terțitatea face legătura dintre referință și gând, care este o reprezentare mediatizantă.

În procesul de construire a mesajele politice, diversele organizații (politice) ar trebui să ia în considerare spațiile sau hărțile mentale ale interlocutorilor și să înțeleagă modurile acestora de percepție. De exemplu, cuvântul „țeapă”, folosit în alegerile electorale din anul 2004 de către Alianța D.A. („Să le dăm o țeapă!”), presupune o rețea dinamică a domeniilor conceptuale care activează trei spații mentale:

- *spațiul senzorial*. Printr-o asociere bazată pe inferență sau primitate se ajunge la iconicitate. Trăsături precum „metal” sau „lemn” și „ascuțit” activează simțul tactil.
- *spațiul social*. „Țeapa” trimite către două domenii: pe de o parte, „instrument de tortură”, o instanță de secunditate care ne conduce prin indexicalitate către ideea de luptă, pe de altă parte, „par lung”, obiect întrebuințat în domeniul agricol, în construcții rudimentare, pentru a clădi clăile de fân sau de grâu.
- *spațiul istorico-cultural* (românesc). Instanța de secunditate implică un mediu interpretativ specific unei comunități care activează memoria semantică² (cunoștințe generale despre lume). În cazul de față, *țeapa* activează o regiune istorico-culturală, specific românească, care este asociată cu instrumentul de pedeapsă folosit de Vlad Țepeș. Acest nod va conduce către terțitate/ simbolicitate. Figura istorică a lui Vlad Țepeș se încadrează în procesul de distorsiune prin stereotipie (Vos, Schoemaker, 2006, p. 23) și are drept nod final conceptul de „dreptate”.

² Memoria joacă un rol important în procesarea informației. Pe lângă memoria semantică, Marita Vos și Henny Schoemaker (2006, p. 11) disting alte două tipuri de procese asociate memoriei: memoria episodică (înregistrarea cronologică a evenimentelor din viața personală) și memoria procedurală (cunoștințe despre metode și aptitudini care ajută la realizarea anumitor funcții).

- *spațiul politic românesc*. În anul 2004, am asistat la o instanță a construcționismului social politic. S-a realizat un nou spațiu mental în contextul situațional al campaniei electorale din 2004, printr-un transfer de semnificații către nodul „Traian Băsescu”, prin intermediul „instrumentului de pedeapsă împotriva PSD”. Imaginea politicianului se obține prin transferul nodurilor din toate cele trei categorii (primitate – spațiul senzorial; secunditate – instrument de tortură; terțitate – Vlad Țepeș), conceptul cu care dorește Băsescu să rămână corelat în mintea românilor fiind „dreptate”.

Această remodelare se plasează în cadrele constructivismului radical deoarece imaginea construită nu aparține neapărat lumii reale (von Glasersfeld, 1990). De fapt, această utopie creată poate fi corelată cu teoria cognitivă a metaforelor care se bazează pe contopirea/ *blending* (Fauconnier, Turner, 2002) sau suprapunerea/ *mapping* (Lakoff, 1987) unor elemente care aparțin câmpului de referință a conceptului-sursă („țeapă”) către cel al conceptului-țintă („Traian Băsescu”). După cum am văzut, în construcționismul social, un rol important îl joacă determinarea și compararea elementelor câmpurilor de referință comune locutorului și interlocutorului.

1.b. Interacțiunea se axează pe ideea de performanță, iar interlocutorii devin actori sociali. Astfel, a vorbi o anumită limbă înseamnă a fi membru al unei anumite comunități (Duranti, 1997, p. 20), ceea ce va atrage capacitatea de a face anumite lucruri prin limbaj, care devin ordonate și interpretate din punct de vedere cultural și social. Astfel, performanța nu înseamnă o simplă utilizare a limbajului în structuri coerente, ci va avea de asemenea un efect pragmatic. Realitatea este construită din enunțuri constatative care redau fapte brute obiective („Sunt patru birouri în încăpere.”, „Au crescut vânzările.”) și enunțuri performative care sugerează fapte instituționale, construite subiectiv. Criteriul de distincție între cele două tipuri de fapte se referă la instituțiile umane. Dacă faptele brute ignoră instituția umană și se axează pe instituția limbajului pentru a putea exista, faptele instituționale „există numai în virtutea unor instituții umane anume” (Searle, 2000, p. 34). O sintagmă, precum „Ședința s-a terminat” devine adevărată dacă cel care o rostește are autoritatea necesară să afirme acest lucru și în același timp îi este acceptată această poziție în organizația respectivă. În cazul în care acest enunț este pronunțat de un muncitor și nu de directorul organizației, se poate vorbi de o afectare a realității. Aceeași analiză trebuie aplicată verbului „a promite” pe care mulți manageri îl folosesc în procesul de convingere al angajaților. Enunțul „Vă promit salarii mai mari” este construit pe patru reguli constitutive (Searle, 1972, p. 105): (1) enunțul

permite predicarea unui *act viitor C* (mărirea salariilor) în legătură cu locutorul *L* (directorul); (2) *L* (directorul) *crede* că este cazul; (3) *L* are *intenția* de a efectua *C*; (4) a contracta *obligația* de a efectua *C*.

Aceste condiții sugerează faptul că orice construcție a lumii depinde de relațiile de putere deoarece acestea au implicații asupra a ceea ce le este permis oamenilor să realizeze, asupra modului în care trebuie să se comporte față de alte persoane și, nu în ultimul rând, asupra imaginii de sine. Această ultimă sintagmă, „imaginea de sine”, ne conduce către „interacționismul simbolic”, concept dezvoltat de Școala de la Chicago, care promovează sociologia interacționistă și al cărei inițiator este George H. Mead. Sinele este interpretat ca o combinație între:

- *mine* (purător al ordinii sociale, al valorilor, normelor, al atitudinii organizate de alții, și cel care asigură controlul asupra eului, determinând propria conduită)
- *eu* (purător al elementelor noi, creatoare, proprii individului unic).

2. Caracteristici vizibile ale realității sociale

Propozițiile performative constituie o caracteristică vizibilă a realității sociale (Searle, 2000, pp. 36-41), alături de:

- *autoreferențialitatea conceptelor sociale*. Pentru a putea interacționa, oamenii trebuie să posede mental concepte și definiții *autoreferențiale* ale obiectelor. Acest aspect este important în interpretarea metaforelor unde se activează un concept-sursă, construit pe ideea de clasă care va releva o ocurență. „Managerul meu este o vulpe” este un enunț metaforic care exprimă o definiție subiectivă a unui rol social. Într-o primă etapă, se activează clasa animalelor care va releva ocurența „vulpe” căreia i se va asocia o trăsătură epistemologică esențială, și anume viclenia. Construirea realității prin imagini metaforice constituie o instanță a construcționismului radical unde imaginația lasă loc subiectivității.
- *relațiile sistemice între faptele instituționale*. Chiar și metafora menționată mai sus se bazează pe relații sistemice cu alte fapte. Chiar dacă este subiectiv, enunțul metaforic presupune anumite condiții: existența unui manager și a unor angajați care pot realiza respectiva judecată. În consecință, este necesar un sistem de angajări și promovări. Prezența unui manager conturează existența unei organizații care va funcționa pe baza unui sistem de acreditare de foruri superioare (ministere) și a unui sistem competițional (alte organizații de profil).

- *primatul actelor sociale asupra obiectelor sociale.* Organizația în sine funcționează ca un obiect social care a luat ființă datorită unor acte sociale, precum acte notariale sau ale Camerei de Comerț și Industrie.
- *componenta lingvistică a faptelor instituționale.* După cum am menționat, limbajul este esențial pentru modul de reprezentare a faptelor care se desfășoară într-o organizație sau într-o comunitate. Cultura organizațională se structurează nu numai pe eroi, ritualuri, povestiri, ci și pe anumite simboluri, cum ar fi termenii de jargon instituțional.

3. Importanța contextului în construcționismul social

Lumea construită prin interacțiunea indivizilor, fie că este o lume reală sau imaginară, trebuie să fie adaptată contextelor în care se află respectivele persoane. Astfel, se pot distinge trei contexte care sunt prezente în orice proces constructivist (Chruszczewski, 2002):

- *Contextul situațional* se referă la cadrul spațial al producerii instanței textuale reale sau imaginare. Se pot distinge contexte situaționale de numire în funcție, ale alegerilor electorale, ale instituirii unor norme pentru o organizație nouă.
- *Contextul social* se axează pe tipul de grup social căruia îi aparțin indivizii.
- *Contextul cultural* se referă la relații convenționale pe care membrii unei comunități sau organizații le-au stabilit de comun acord.

Alături de lingvistul american Benjamin Lee Whorf, Edward Sapir (citată în Duranti, 1997, pp. 56-62) a enunțat principiul relativității lingvistice, axată pe ideea, conform căreia fiecare dintre noi aude și vede, în consecință, experimentează total diferit aceleași lucruri deoarece obiceiurile lingvistice ale comunității în care trăim ne ghidează în alegerea anumitor interpretări. După cum menționa Whorf, structura gramaticală a oricărei limbi conține o teorie despre structura universului, ceea ce poartă numele de *metafizică*. Celebrul caz studiat se referă la cuvântul *zăpadă* în limba eschimoșilor. Diferitele cuvinte asociate conceptului de *zăpadă* sugerează faptul că limba devine modalitatea de exprimare a respectivei societăți, nefiind doar un mijloc de a rezolva probleme de comunicare, ci instrumentul prin care orice individ se adaptează la realitate.

Contextele nu sunt fixe, ele pot varia în funcție de dinamica unui anumit discurs și de situațiile evolutive sau regresive și de grupurile sociale. Verschueren (1999, p.

112) este de părere că orice context este produsul unui proces de generare care implică ceea ce există în exterior și mobilizarea din partea utilizatorilor. Un element important al contextului îl constituie participanții: „oamenii adaptează ceea ce spun și cum spun aceste lucruri și cum interpretează ceea ce alții spun în funcție de unele dintre rolurile și identitățile proprii și în funcție de rolurile și identitățile altora ” (van Dijk, 1997, p. 12). Contextul trebuie de asemenea să includă anumite dimensiuni spațiale și temporale, dimensiuni care se referă la poziția vorbitorilor, la mediul fizic sau dimensiuni sociocognitive, precum credințe sau cunoștințe comune.

4. De la „piețe lingvistice” la „practici organizaționale”

Extinzând ideea piețelor economice, Pierre Bourdieu (1991) introduce conceptul de „piață lingvistică” care operează independent de schimbările sociale. Sociologul francez nu este interesat de dominația lingvistică colonială a unei națiuni, ci de hegemonia anumitor coduri lingvistice care, percepute drept capital cultural, sunt corelate cu clasele dominante. După cum menționam în l.b., un aspect important al construcționismului social îl constituie relațiile de putere. Potrivit lui Bourdieu (1991, p. 55), în societățile avansate există un raport proporțional direct între un capital lingvistic ridicat și „profiturile simbolice”, astfel amintind de interacționismul simbolic al Școlii de la Chicago. Capitalul simbolic de care se bucură un individ se referă la elementele de onoare, prestigiu sau recunoaștere și la funcțiile sale prin întruparea autoritară a valorii culturale. Astfel, în multe societăți, în contextul situațional al alegerilor electorale, diferite partide se folosesc de acest capital simbolic al unor persoane din domenii diferite (sportivi de performanță, eroi în războaie etc.).

Interesant este faptul că sociologia constructivistă a lui Pierre Bourdieu își propune să unească cele două modalități ale dominanței, și anume consensul și coerciția. Acestea se pot regăsi în clasificarea oferită de Searle (2000, pp. 87-90) autorităților. Dacă *autoritățile simbolice* pledează pentru o reprezentare a realității prin valorizări utopice ale funcției instituționale, *autoritățile deontice* reglează relațiile dintre oameni prin crearea unor drepturi și obligații. Pe de altă parte, *autoritățile onorifice* desemnează statutul apreciat în sine, iar *autoritățile procedurale* se axează pe obținerea de drepturi și responsabilități sau de onoruri și injurii.

Piețele lingvistice folosite de cele patru tipuri de autorități trebuie corelate de conceptul de „ideologie”. Pornind de la definiția oferită ideologiei de către Stuart

Hall pentru care acest concept reprezenta cadre mentale (limbi, concepte, categorii, sisteme de reprezentare) folosite de clase diferite și grupuri sociale pentru a-și da seama cum funcționează societatea, Teun van Dijk (2000) adaugă acestei funcții cognitive, un alt scop, și anume modelarea unor practici sociale. Kenneth Gergen (2007, p. 146) pledează de asemenea pentru utilizarea termenului *practică* în analiza organizației. Sintagma folosită de psihologul american este „practică generativă etică” care se axează pe practici care îmbină valori comune și un amestec sinergetic al realităților. Noul tip de organizație din mediul global nu consideră etica a priori, ci se bazează pe practici relaționale care devin ele însele surse ale unei interpretări comune a binelui. Kenneth Gergen menționează faptul că aceste practici nu trebuie stipulate în scris tocmai pentru a evita relații ierarhice. Analizând diferite companii farmaceutice, Mary și Kenneth Gergen au observat faptul că practicile comunicaționale nu se bazau pe concepția modernă a unei comunicări optimale care presupune o autoritate centralizată, un flux de sus în jos al politicilor și un flux în sus al informației. Experiențele managementului acestor companii se axau, mai degrabă, pe practici relaționale care puneau accent pe un proces dialogic, moduri variate de raționament și frontiere flexibile ale sferelor organizației între organizație și contextul extern. Aplicarea acestor practici generative etice a schimbat modul de luare a deciziilor. Dacă politica tradițională a companiilor se baza pe o protejare a informațiilor interne, în cele din urmă s-a ajuns la strategia cooperării cu publicul extern, în special cu reprezentanții presei care au fost invitați să ia parte la aceste ședințe cu un caracter decizional.

Lingvistica, prin perspectivele socio-pragmatice și cognitive, nu este o disciplină care trebuie ignorată în analiza construcționismului social. Considerat o instituție socială importantă, limbajul constituie structura de profunzime a oricărei organizații, iar faptele instituționale realizate pe baza unor hărți mentale și a unor instanțe ale interacțiunii devin în cele din urmă semne ale unor relații de putere sau ale unor practici organizaționale postmoderne axate pe generare etică.

Bibliografie

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.

Burr, V. (2003). *Social constructionism*. New York: London.

Chomsky, N. (1996). *Cunoașterea limbii*. (A. Cornilescu, I. Baciuc, T. Dușescu-Coliban Trad.). București: Editura Științifică.

- Chruszczewski, P. P. (2002). *The communicational grammar*. Berlin: Logos Verlag.
- Chruszczewski, P. P. (2006). *Cultural patterns in discursive practices of Scandinavian speech communities in the Viking age – on the basis of runic inscriptions of North-Central Jutland*. Kraków: Tertium.
- Duranti, A. (1997). *Linguistic anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauconnier, G., Turner, M. (2002). *The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Perseus Books Group.
- Gergen, K. J. (2007). *Social construction in context*. ediția a III-a, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Jackendoff, R. (2007). *Language, consciousness, culture – essays on mental structure*. Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*, Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Langacker, R. W. (1991). *Concept, image, and symbol – The cognitive basis of grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Mucchielli, A. (2002). *Arta de a influența – Analiza tehnicilor de manipulare*. (M. Calcan Trad.). Iași: Polirom.
- Peirce, Ch. S. (1990). *Semnificație și acțiune*. (D. Marga Trad.), București: Editura Humanitas.
- Rouquette, M-L. (2002). *Despre cunoașterea maselor – eseu de psihologie politică*. (R. Popescu, R. Gârmacea Trad.). Iași: Polirom.
- Searle, J. R. (2000). *Realitatea ca proces social*. (A. Deciu Trad.). Iași: Polirom.
- Seca, J-M. (2008). *Reprezentările sociale*. (E. Dîrțu Trad.). Iași: Institutul European.
- Van Dijk, T. A. (ed.) (1997). *Discourse studies. A multidisciplinary introduction*. London: Sage Publications.
- Van Dijk, T. A. (2000). *Ideology – a multidisciplinary approach*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Verschueren, J. (1999). *Understanding pragmatics*. London: Arnold.
- Vos, M., Schoemaker, H. (2006). *Monitoring public perception of organizations*. Boom Onderwijs: Purmerend.